mıştır. Bu tarihten itibaren misyonerlik amaçlarına hizmet etmek için burada başta İncil olmak üzere mahallî dillere tercüme edilmiş çeşitli dinî kitaplar tabedilmiştir. Bunların bir kısmı Arap, Fars ve Urdu dillerinde Avrupa'da basılmış olarak ithal edilmiştir. Bu üç dilden basım yapan ilk matbaa 1780'lerde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından Kalküta'da kurulmuştur. Misyonerlik faaliyeti yanında ticarî etkinliğe de katkısı söz konusu olduğundan İngilizce-Farsça sözlükler ilk basımlar içinde önemli yer tutar ve ilk defa böyle bir sözlük 1780'de Malda'da (Kuzey Bengal) basılır. Burada da tercih edilen hurufat cinsi nesta'liktir. İngiliz sömürge idaresi özellikle idarî ve tarihî sahada bilgilendirmeyi hedef alan eserlerin basımına öncelik verir. İran edebiyatından Sa'dî-i Şîrâzî'den *Pendnâme* (1788), *el-Külliyyât* (1791), *Dîvân-ı Ḥâfıẓ* (1791), Hâtifî'nin *Leylâ vü Mecnûn* (1788), Nahşebî'nin *Ṭûṭînâme* (1792) gibi eserleri İran ve Rusya müslümanlarının da bastığı kitaplar olarak dikkat çekmektedir. 1792'de Kalküta'da *el-Ferâ'iżü's-Sirâciyye*, 1811'de Kur'an indeksi, 1829'da Abdülkādir'in Urduca ve 1866'da Şah Veliyyullah'ın Farsça Kur'an tercümelerinin baskısı yapılır. Taş basmacılığı 1820'lerde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi tarafından getirilir ve İran'da da gözlenen aynı sebeplerden ötürü kısa zamanda büyük bir gelişme gösterir. Çeşitli yerlerde faaliyet göstermiş olarak din ve edebiyat sahasında çok sayıda Urduca ve Farsça eser tabedilir.

Afganistan'a matbaa İngiliz sömürge idaresinin genişlemesi neticesi olarak girer ve öncelikle Peştu dilinde eserler basılır. Bununla beraber müstakil ve etkin bir gelişme göstermez. Bu dilde misyonerlik faaliyetiyle ilgili kutsal metinlerin basımı genelde Afganistan dışında gerçekleşir (Bengal'de 1818'de İncil, 1820'de Tevrat'tan ilk beş kitap, daha sonra Londra'da basılan Peştu dilinde İncil, 1889). Dil bilgisi ve edebiyat ürünleri ağırlıklı Afganistan'a yönelik basım faaliyetleri daha ziyade Hindistan ve Londra merkezli olarak sürdürülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

F. Marsigli, *Stato militare dell'impero ottomano*, Haag-Amsterdam 1732, s. 138; F. Baron de Tott, *Mémoires sur les turcs et les tartares*, Amsterdam 1784, s. 15; G. Toderini, *Letteratura Turchesca*, Venedik 1787, I, tür.yer.; N. Jorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, Gotha 1911, IV, 362; F. Babinger, *Stambuler Buchwesen im 18. Jahrhundert*, Leipzig 1919, tür.yer.; Selim Nüzhet [Gerçek], *Türk Matbaacılığı*, İstanbul 1928, tür.yer.; Abdülhak Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul 1943) (haz. Aykut Kazancıgil – Sevim Tekeli), İstanbul 1982, s. 159 vd.; Joseph Nasrallah, *L'imprimerie au Liban*, Harissa 1949, s. 1-62; Danişmend, *Kronoloji*, IV, 16; Osman Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler*, Ankara 1959; M. D. Peyfuss, *Die Druckerei von Moschopolis: 1731-1769. Buchdruck und Heiligenverehrung im Erzbistum Achrida*, Wien 1966, tür.yer.; A. Yaari, *Hebrew Printing in Constantinople. Its History and Bibliography*, Jerusalem 1967, tür.yer.; Jale Baysal, *Müteferrika'dan Birinci Meşrutiyete Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitaplar*, İstanbul 1968; A. G. Karimullin, *U istokov tatarskoy knigi*, Kazan 1971; M. Sevilla-Sharon, *Türkiye Yahudileri: Tarihsel Bakış*, Jerusalem 1982, s. 88-91; B. Aggoula, "Le livre libanaise de 1585 à 1900", *Exposition: Le livre et le Liban jusqu'à 1900* (ed. C. Aboussouan), Paris 1982, tür.yer.; Wahid Gdoura, *Le début de l'imprimerie arabe à Istanbul et en Syrie: Evolution de l'environment culturel: 1706-1787*, Tunis 1985, s. 59-70, 124-187; Orhan Koloğlu, *Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları*, İstanbul 1987; Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphânesi: 1776-1826*, İstanbul 1995, tür.yer.; a.mlf., *Mühendishâne ve Üsküdar Matbaalarında Basılan Kitapların Listesi ve Bir Katalog*, İstanbul 1997; Turgut Kut – Fatma Türe, *Yazmadan Basmaya: Müteferrika, Mühendishane, Üsküdar*, İstanbul 1996, tür.yer.; M. Schmelzer, "Hebrew Manuscripts and Printed Books Among the Sephardim Before and After Expulsion", *Crisis and Creativity in the Sephardic World: 1391-1648* (ed. B. R. Gampel), New York 1997, s. 257-266, 380-384; M. Kemper, *Sufis und Gelehrte in Tatarien und Baschkirien: 1789-1889*, Berlin 1998, s. 43-50; G. Sinoué, *Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Son Firavun* (trc. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul 1999, s. 185; Yaron Ben-Naeh, "Hebrew Printing Houses in the Ottoman Empire", *Jewish Journalism and Printing Houses in the Ottoman Empire and Modern Turkey*, İstanbul 2001, s. 73-98; *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Wiesbaden 2001; *Sprachen des Nahen Ostens und die Druckrevolution: Middle Eastern Languages and the Print Revolution* (ed. Eva Hanebutt - Benz v.dğr.), Westhofen 2002; G. Weil, "Die ersten Drucke der Türkei", *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, XXIV (1907), s. 49-61; E. Layton, "Nikodemos Metaxas the First Greek Printer in the Eastern World", *Harvard Library Bulletin*, XV/2 (1967), s. 140-168; İsmet Binark, "Türkiye'ye Matbaanın Geç Girişinin Sebepleri Üzerine", *TK*, sy. 65 (1968), s. 295-304; W. J. Watson, "Ibrahim Müteferrika and Turkish Incunabula", *JAOS*, LXXXVIII (1968), s. 435-441; Pars Tuğlacı, "Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni Matbaacılığı ve Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı", *TT*, XV/86 (1991), s. 48-56; F. Hitzel, "Manuscrits, livres et culture livresque à Istanbul", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, sy. 87-88, Aix-en-Provence 1999, s. 19-37; Evangelia Balta, "Périodisation et typologie de la production des livres Karamanlı", *a.e.*, sy. 87-88 (1999), s. 251-275; J. Strauss, "Le livre français d'Istanbul (1730-1908)", *a.e.*, sy. 87-88 (1999), s. 277-301; S. Rumpf – Dorner, "Die Anfänge des Buchdrucks in der Türkei", *Biblos*, XLIII/1-2, Wien 1994, s. 33-39; G. Oman, "Matbaʿa (in the Arab World)", *EI²* (İng.), VI, 794-799; Günay Alpay Kut, "Maṭbaʿa (in Turkey)", *a.e.*, VI, 799-803; G. W. Shaw, "Matbaʿa (in Muslim India, in Afghanistan)", *a.e.*, VI, 804-807; Vağarşag Seropyan, "Ermeni Basımevleri", *DBİst.A*, III, 181-183; Turgut Kut, "Matbaalar", *a.e.*, V, 308-310.

KEMAL BEYDİLLİ

İran. İran sahasında ilk baskı, tahta kalıplarla 1294 yılında İlhanlı Geyhatu Han'ın emriyle kâğıt para basımında gerçekleşmiştir. 1607'den sonra İsfahan'a yerleşen hıristiyan Karmeli mezhebi mensupları, yanlarında getirdikleri matbaada ilk defa 1629'da Arapça ve Farsça hıristiyan din kitapları bastılar. Safevîler zamanında 1641'de Ermeniler İsfahan'ın Culfa kazasında kâğıdı, hurufatı, ve mürekkebinin hazırlandığı Arap harfleriyle baskı yapan bir matbaa kurdular. Onlar da burada kendi dinî içerikli kitaplarını bastılar. Fakat bu matbaadan İsfahanlı hıristiyanlardan başka kimse faydalanamadı. Bütün İranlılar'ın yararlanacağı bir matbaanın kurulması ancak bir asırdan fazla bir zamanın geçmesiyle gerçekleşecekti. Bu süre zarfında ülke dışında özellikle Leiden'de ilk Farsça kitaplar tabedildi. XVIII. yüzyılın sonuna doğru Hindistan'da Farsça kitapların basımı yapıldı. İran'da matbaanın gecikmesinin bir sebebi de hattatların işlerinin kesileceği endişesini taşımaları idi. Bununla birlikte birçok çevre, özellikle ülkeye seyahat eden Batılılar'dan matbaanın getirilmesi konusunda yardım istedi. Kaynaklarda 1199 (1785) yılında Bûşehr Limanı'ndan ülkeye bir matbaa makinesinin girdiğine dair bir kayıt vardır.

Kaçarlar döneminde Âkā Zeynelâbidîn Tebrîzî, Rusya'dan getirdiği matbaayı Azerbaycan valisi nâib-i saltanat Abbas Mirza'nın desteğiyle 1232'de (1817) Tebriz'de kurarak ilk çalışmayı başlattı. Bu matbaa Türkçe "basmahâne" ismiyle tanındı. Burada 1817'de basılan ilk kitap *Risâle-i Cihâdiyye*'dir. 1250 (1834) yılına kadar faaliyet gösteren matbaada son olarak Muhammed Hûî'nin *Risâle-i Âblekûbi*'si tabedildi. Londra'da baskı işini öğrenen Mirza Sâlih ülkeye dönünce 1234'te (1819) Tebriz'de ikinci bir matbaa kurdu. Daha sonra diplomatik görevle gittiği Rusya ve İngiltere'den birçok baskı makinesi yolladı. Bunlardan biriyle 1240 (1824-25) yılı civarında Tahran'da bir matbaa kuruldu. Bu matbaa 1261 veya 1262 (1846) yılına kadar açık kaldı.

Matbaada kullanılan hurufatın dizimi zordu ve yazmalarda genel olarak tercih edilen nesta'lik alışkanlığına ters düşmekteydi. Taş basmacılığı ise bu estetik soruna daha iyi cevap verir ve yazma eser zevkini karşılayacak derecede süslemeli eserler basımına imkân sağlar. Dolayısıyla bundan sonra İran'da taş basmacılığı (litografi = çâp-i sengî) revaç bulmuş ve büyük gelişme göstermiştir. Buna ön ayak olan Abbas Mirza 1240 (1824-25) yılında bu sanatı öğrenmesi için Mirza Ca'fer Tebrîzî'yi Moskova'ya gönderdi. Yine onun Tebriz'de kurduğu matbaada ilk basılan kitaplar Mirza Hüseyin hattıyla 1248'de (1832-33) Kur'an ve 1251'de (1835) *Zâdü'l-me'âd* olmuştur. 1259'da (1843) matbaa şahın emriyle Tahran'a taşındı. Burada ilk defa Neşât-i İsfahânî'nin *Gencîne-i Neşâṭ* adlı eseri tabedildi (Tahran 1266). Ardından taş basmacılığı İran'ın çeşitli şehirlerinde hızla yayıldı. 1254'te (1838) Şîraz'da, 1260'ta (1844) İsfahan'da ve daha sonra diğer İran şehirlerinde sengî matbaalar kuruldu. 1256'da (1840) Urumiye'de matbaa açan Amerikalı bir misyonerin burada bastığı ilk kitap Süryânîce bir metin olmuştur. Böylece hareketli hurufatla yapılan baskıya 1855-1873 yıllarında bir müddet ara verildi. Ancak Nâsırüddin Şah 1290'da (1873) son Avrupa seferinden dönerken İstanbul'dan küçük bir harf dizme makinesi ve matbaa satın alarak Tahran'a getirdi. Fazla kullanılmayan bu matbaayı Fransız Baron Louis de Norman tamir edip yayımlama iznini aldığı *La Patrie* adlı gazetesiyle İran'da Latin harfleriyle ilk baskıyı gerçekleştirdi.

Matbaanın İran'a girmesiyle çok sayıda kitap basıldı. 1852'de dârülfünunun açılması bilim ve teknik alanında birçok eserin basılmasına vesile oldu. İran'da ilk resimli taş baskısı, Kaçar Muhammed Şah zamanında 1259'da (1843) Tebriz'de basılan *Leylâ vü Mecnûn*'dur. Böylece 1844-1846 arasında bir düzineye yakın resimli taş baskısı eser yayımlanır. 1264'te (1848) Fuzûlî'nin Türkçe divanı çıkar. Tahran'da basılan ilk resimli kitap 1261 (1845) tarihli, Atâullah b. Hişâm Vâiz-i Herevî'nin *Ravżatü'l-mücâhidîn*'idir. Taş baskısıyla olan ilk kitaplardan Tahran'da basılanlar daha çok Mirza Ca'fer Han'ın *Ḫulâṣa*'sı ve *Câm-ı Cem* gibi askerlik, matematik ve astronomiyle, Tebriz'dekiler ise *Cihânnümâ, Burhân-ı Câmi'* ve Sa'dî'nin *Külliyyât*'ı (1851-1892 arası on beş resimli basım) gibi tarih ve edebiyatla ilgili olanlardı. Ayrıca çeşitli yerlerde Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si (1848-1904 arasında resimli beş basım), Nizâmî-i Gencevî'nin *Ḫamse*'si (1847-1910 arasında resimli on baskı), *Binbir Gece Masalları* (1855-1902 arasında resimli yedi baskı) tabedilir. 1856'da *İskendernâme* ve 1875'te *Hamzanâme*'nin ilk baskıları yapılır. Kerbelâ Vak'ası ile ilgili pek çok resimli eser yayımlanır. Matbaanın yaygınlık kazanması gazete ve dergilerin çıkmaya başlamasıyla eş zamanlı olmuştur. Nitekim ilk gazete 1837'de Tahran'da çıkmıştır (bk. **MATBUAT [İran]**).

XIX. yüzyılda Farsça birçok kitap yurt dışında da basıldı. Ancak bu yüzyılın ikinci yarısında yine litografi baskı büyük ölçüde yaygınlık kazandı. Nâsırüddin Şah ve onun kurduğu yayın dairesinin (İdâre-i Rûznâmecât-ı Devletî) başındaki danışmanı Muhammed Hasan Han İ'timadüssaltana'nın çalışmaları İran matbaacılığının yaygınlaşmasını sağlarken bunu XX. yüzyıl başında bir sektör haline getirdi.

BİBLİYOGRAFYA :

Mirza Muhammad Ali Khan Tarbiyat, *The Press and Poetry of Modern Persia* (trc. E. G. Browne), Cambridge 1914; L. Minasion, "Evvelîn-i Çâpḫâne der Îrân", *Mecmû'a-i Maḳālât-ı Pençemîn-i Kongre-i Taḥḳīḳāt-ı Îrân*, İsfahan 1354 hş., I, 241-246; O. P. Shcheglova, *Iranskaya Litografirovannaya Kniga*, Moscow 1979; Yahyâ Âryânpûr, *Ez Ṣabâ tâ Nîmâ*, Tahran 2535 şş., I, 228-234; P. Avery, "Printing, The Press and Literature in Modern Iran", *CHIr.*, VII, 815-820; Hüseyin Mahbûbî Erdekânî, *Târîḫ-i Mü'essesât-ı Temeddünî-yi Cedîd der Îrân*, Tahran 1370 hş., I, 209-222; Bahâr, *Sebkşinâsî*, Tahran 1370 hş., III, 342-343; Seyyid Ferîd Kāsımî, *Râhnümâ-yı Maṭbû'ât-ı Îrân*, Tahran 1372 hş., s. 11-13; Sh. Bâbâzâde, *Târîḫ-i Çâp der Îrân*, Tahran 1378 hş.; H. Golpâyegânî, *Târîḫ-i Çâp ve Çâpḫâne der Îrân*, Tahran 1378 hş.; U. Marzolph, "Persian Illustrated Lithographed Books", *The Beginnings of Printing in the Near and Middle East: Jews, Christians and Muslims*, Wiesbaden 2001, s. 18; W. Floor, "Maṭba'a (in Persia)", *EI²* (İng.), VI, 803-804.

RIZA KURTULUŞ

Matbaa Hurufatı. **Harf** kelimesinin çoğulu **hurufun** çoğulu olan **hurûfât**, Osmanlılar'da matbaanın kuruluşundan itibaren "bir metni dizmek için hazırlanan hareket ettirilebilir madenî harfler" anlamında kullanılmıştır. Huruf alfabedeki bütün harfleri, hurufat ise farklı boyut ve şekillerdeki harflerin çokluğunu ifade eder.

Matbaacılığın gelişim sürecinde hurufat yapımı çeşitli aşamalar geçirmekle birlikte genel uygulama şöyledir: Harflerden önce çelik veya bakırdan kalıplar hazırlanır, daha sonra bu kalıpların yardımıyla kurşun, antimon ve kalaydan oluşan ve matbaa metali diye anılan madenî alaşımlar hazırlanarak harflerin dökümü yapılır. Hurufat, belli bir düzene göre değişik sayıda gözü bulunan ve hurufat kasası denilen bir kasaya yerleştirilir. Arap harflerinin kullanıldığı döneme ait hurufat kasalarında 480, Latin harflerinin kullanıldığı dönemde ise 141 veya 118 göz bulunmaktaydı. Hurufatı kasalara yerleştirme tarzı mürettibin çalışma sistemine göre değişiklik göstermektedir. Her harfin birkaç çeşidinin bulunması ve Arap harflerinin başta, ortada ve sonda farklı biçimlerde yazılması hurufat kasasının düzeninin önemini arttırmıştır.

Latin alfabesine göre düzenlenen hurufat kasasının kullanımı daha kolaydır. Baskıya esas olmak üzere elde veya makine ile tertip edilmiş harf, rakam, noktalama gibi her türlü şekli ifade eden hurufat mürettipler tarafından kasadan alınıp yan yana dizilerek satırlar oluşturulur. Satırlar sütun veya sayfalara dönüşüp bağlanır, makineye konulup basılır. Baskı işlemi bittikten sonra hurufat matbaa metali olarak yeni hurufat dökümünde kullanılmak üzere dağıtılır. Font yahut puntolarına göre her harf yahut işaretin standart bir yüksekliği olur, gerek elle dizilen ilk dönemlerde gerekse entertip usulü dizgi makinelerinde hurufatın baskı gören üst yüzeyi aynı hizada tertiplenirdi. Hurufatla baskı işinde kullanılan bütün malzeme punto (yarım milimetreden az bir kalınlık) ve kadrat (on iki puntoluk bir kalınlık) hesabı üzerine yapılır, bu kalınlık harflere göre değişmekle birlikte yüksekliği sabit kalırdı. Harflerin baskı gören yüzeyleri zamanla aşınıp kullanılmaz hale geldiğinden hazırlanan kalıplarda birkaç defa hurufat dökülerek bunlar yedeklenirdi. Özellikle elle hazırlanan hurufat kalıplarından âzami ölçüde istifade etmek için bunların çok dikkatli kullanılması gerekirdi. Harfin kırılması, aşınması ve ezilmesini önlemek amacıyla baskı gören yüzeylerinin sert bir şeye temas etmemesine ve rutubete mâruz kalmamasına özen gösterilirdi. Ahmed Râsim, bu tür hurufatı kullanan mürettiplerin en gencinin altmış yaşında ve cami hatibi, imam veya ulemâdan olduğunu, kasaların önünde oturup gerekli harfleri birbirine atarak çalıştıklarından bunların minder kaplı kürsüde oturduklarını ve iki yanlarının da minder kaplı olduğunu söyler (*Matbûat Hâtıralarından: Muharrir, Şair, Edip*, s. 53).